

Jadwiga Olbrot

Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne kafle z przedstawieniami o tematyce bożonarodzeniowej

W Polsce od czasów późnego średniowiecza stałym elementem wyposażenia wnętrz mieszkalnych był piec kaflowy. Pełnił on nie tylko funkcję grzewczą, lecz także dekoracyjną. Na wygląd pieca miał wpływ ornament poszczególnych elementów tego urządzenia, czyli kafli. Na przestrzeni wieków można zauważyć ogromną różnorodność w ich zdobieniu. Na kaflach znajdujemy motywy o tematyce rycerskiej, dworskiej, heraldycznej, architektonicznej, mitologicznej, fantastycznej, roślinnej oraz geometrycznej i zoomorficznej. Jednym z rodzajów motywów występujących na licach kafla są również motywy religijne. W ramach tej grupy można wyróżnić kafle z przedstawieniami o tematyce bożonarodzeniowej. Źródłem do prowadzenia badań na ten temat są zabytki odkrywane w trakcie badań archeologicznych. W artykule zostaną zaprezentowane zarówno kafle z terenów Polski, jak i państw ościennych.

Jednym z pierwszych tematów przedstawień na kaflach, który był zapowiedzią Bożego Narodzenia, jest motyw Zwiastowania Marii przez Archanioła Gabriela. Gotycki kafel z taką sceną odnaleziono w trakcie badań prowadzonych na terenie siedziby rycerskiej w Jankowie Dolnym pod Gnieznem. Zachowany ornament to wyobrażenie klęczącego Archanioła Gabriela, składającego hołd Matce Boskiej. Anioł przekazuje księgę i banderolę z inskrypcją zapisaną minuskułą. Inskrypcja ta to skrót słów: „Ave Maria gratia plena”¹. Inspiracją dla tego przedstawienia był zapewne fragment ewangelii św. Łukasza: „Anioł wszedł do Niej i rzekł: Bądź pozdrowiona, pełna łaski, Pan z Tobą”².

Kolejnym zabytkiem, na którym odnajdujemy wyobrażenie sceny Zwiastowania (ryc. 1), jest kafel odkryty w trakcie wykopalisk prowadzonych na

¹ T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, s. 81.

² Łk. 1, 28, tłum. za *Biblia Tysiąclecia*, Poznań–Warszawa 1990 [dalej: *Biblia Tysiąclecia*].

terenie zamku w Malborku w latach 2006–2008. Ten niszowy kafel z początku XVI w. jest nieco większy – jego wysokość to 28,5 cm. Zawiera on jedynie połowę sceny Zwiastowania w postaci klęczącej Marii-orantki. Maryja ma ręce uniesione, gotowe na przyjęcie łaski i symbolizujące zawierzenie Bogu. Postać otulona jest długim, u dołu pofałdowanym płaszczem. Z lewej strony widoczny jest pulpit. Ciekawy element tej kompozycji stanowi banderola, na której, tak jak w poprzednim przypadku, widnieje inskrypcja wykonana minuskułą. Litery zapisane tym sposobem tworzą słowa: *ecce ancilla*, które tłumaczy się jako „Oto Służebnica”³. Inspiracją tego przedstawienia mógł być inny fragment z ewangelii Św. Łukasza: „Na to rzekła Maryja: Oto Ja służebnica Pańska”⁴.

Następne przykłady ornamentów – przedstawień sceny Zwiastowania – odnajdujemy na kaflach z Hildesheim oraz Stargardu, które datowane są na lata sześćdziesiąte XVI w. Centralnym punktem obu kompozycji jest wyobrażenie trzech postaci: Marii, Archanioła Gabriela oraz Ducha Świętego, przedstawionego pod postacią gołębic. Elementy, które uzupełniają kompozycję to klęcznik oraz arkady z filarami. Ten drugi element równocześnie zamyka całość tego przedstawienia. Na obu kaflach widoczna jest inskrypcja. Pierwsza, na kaflu hildesheimskim, to jakby opis przedstawionej sceny⁵. Natomiast na załtku ze Stargardu widnieje nietypowy napis – to podpis zduna i rok, w którym artysta wykonał to dzieło. Właśnie w warsztacie Hansa Bermana z Hesji w 1562 r. powstał najprawdopodobniej ten wyjątkowy ornament. To tam kafel starannie wymodelowano z gliny, wypalono i pokryto zieloną polewą⁶.

Kolejnym motywem ikonograficznym jest przedstawienie Narodzin Chrystusa. Kafle z tego typu wyobrażeniami często są spotykane na terenie Czech⁷. Chociaż układ kompozycji jest zróżnicowany, większość

³ *Kafle i piece kaflowe w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, red. B. Bospieszna, Malbork 2013, s. 61.

⁴ Łk. 1, 38.

⁵ M. Henkel, *Der Kachelofen – Ein Gegenstand der Wohnkultur In Wandel. Eine volkskundlich-archaeologische Studie auf der Basis der Hildesheimer Quellen*, Göttingen 1999, s. 64.

⁶ M. Majewski, *Kafle z XVI–XVII wieku z badań na Starym Mieście w Stargardzie (2001–2004). Tematyka wyobrażeń – wzory graficzne – kierunki importu*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji, 30 listopada – 2 grudnia 2005*, red. G. Nawrońska, Elbląg 2007, s. 421.

⁷ Č. Pavlík, M. Vitanovský, *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004, s. 36–38; M. Tymonová, *Gotické a renesanční kachle ze slezských hradů*, Praha 2011, s. 20–23.

przedstawień na tych zabytkach zawiera te same elementy. Na licach kafli odnajdujemy m.in. wyobrażenie stajni i żłóbka. Przedstawianie w taki sposób miejsca narodzin Chrystusa świadczy o tym, że średniowiecznym artystom nie były obce teksty nie tylko ewangeliczne, lecz także apokryficzne. Snucie takich przypuszczeń jest możliwe ze względu na to, że jedynie w drugim rodzaju utworu – apokryfie Pseudo-Mateusza – odnajdujemy opis mówiący o stajni jako o miejscu przebywania Świętej rodziny po Narodzinach. Świadczy o tym jeden z fragmentów tego dzieła:

Trzeciego zaś dnia po narodzeniu Pana Maryja wyszła z jaskini i udała się do stajni. Tam złożyła Dzieciątka w żłobie, a wół i osioł przyklękając oddali Mu pokłon⁸.

W tym fragmencie odnajdujemy także informacje na temat pierwszego hołdu oddanego Dzieciątku. Przywołany tekst, w połączeniu z pierwszym rozdziałem Księgi Izajasza⁹, stanowił zapewne inspirację dla artystów, przedstawiających w ubogiej szopie zwierzęta – woła i osła. Kontrastującymi elementami tej kompozycji są proporce i ozdobne wieżyczki stajni¹⁰.

Poza inspiracjami pochodzącymi z Nowego Testamentu i pism apokryficznych zduni podczas tworzenia matryc czerpali pomysły również z innych dzieł sztuki. Dowodem na to jest powielanie pewnych standardowych wzorców. Na czeskich kafłach Józef przedstawiony jest z typowymi atrybutami – laską i czapką pasterską¹¹. W typowej pozie dla sztuki po połowie XIV w. przedstawiona jest Maryja. Postać ta klęczy, zatopiona w modlitwie i adoruje znajdujące się przed nią Dzieciątka. Przedstawienia ze scenami narodzin pełne są symboli. Przykłady opisane wcześniej niosą głęboki przekaz. Wyobrażenia Zwiastowania oraz Narodzenia są symbolami wiary w cudowność Narodzin Chrystusa i nienaruszalną dziewiczość Maryi¹². Symboliczne jest także wyobrażenie nimbu krzyżowego Dzieciątka, przedstawionego na innym czeskim kafłu¹³. Tego typu nimb to aluzja do misji Chrystusa, tj. odkupienia grzechów rodu ludzkiego przez śmierć na krzyżu.

⁸ *Apokryfy Nowego Testamentu*, tłum. K. Obrycki, red. M. Starowiejski, Kraków 2003; PsMt 14,1, s. 310.

⁹ Iz 1,3.

¹⁰ Č. Pavlík, M. Vitanovský, *Encyklopedie kachlů...*, ryc. 103, 104.

¹¹ *Ibidem*, s. 36.

¹² P. Freus, *Boże Narodzenie w sztuce*, <http://culture.pl/pl/artukul/boze-narodzenie-w-sztuce> [dostęp: 22.11.2014].

¹³ Č. Pavlík, M. Vitanovský, *Encyklopedie kachlů...*, ryc. 105.

Ostatnie z cyklu motywów związanych z narodzeniem Dzieciątka jest przedstawienie św. Józefa gotującego kaszę. Początkowo badacze wyobrażenie to identyfikowali jako postać mnicha, jednak po zestawieniu tego kafla z innymi zabytkami zreinterpretowano dotychczasowe wyniki badań. W kontekście motywów zdobień o tematyce bożonarodzeniowej, odnajdywanych na kaflach, wysnuto przypuszczenia, że właściwsza jest interpretacja wyobrażenia jako postaci św. Józefa¹⁴.

Jednym z najczęściej występujących na kaflach motywów są przedstawienia pochodzenia i pokłonu Trzech Króli. Z historycznego punktu widzenia mędrcy wędrujący ze wschodu mogli być astrologami perskiego dworu lub kapłanami bóstwa solarne Mitry. W późnym średniowieczu królowie utożsamiani byli jednak z postaciami przybywającymi z trzech różnych, znanych w tym czasie, części świata – z Europy, Azji i Afryki¹⁵. Mimo to wyobrażenia na kaflach zawierają elementy uzbrojenia charakterystyczne głównie dla państw europejskich. Nie powinno to dziwić, gdyż rzemieślnicy czerpali wzorce do matryc z europejskich dzieł sztuki.

Dzięki temu opisywane zabytki mogą służyć jako źródło do badań nad uzbrojeniem. Ciekawą pod tym kątem analizę przeprowadzili Olgierd Ławrynowicz i Piotr A. Nowakowski¹⁶. Zwrócili uwagę na to, że wydatne ostrogi (w scenach jeździeckich) i miecze (przedstawienie pieszych) są atrybutami rycerza-władcy. Istotne jest to, że te elementy uzbrojenia znalazły się także na kaflach „z Trzema Królami” (ryc. 2). Tutaj przedstawienie ostróg i mieczy miało na celu wskazanie przynależności opisywanych postaci do stanu szlacheckiego.

Ciekawym aspektem badań nad wyobrażeniami pochodzenia i pokłonu Trzech Króli było zwrócenie uwagi na dwojaki sposób ukazania tego motywu w ścianie pieca kaflowego. Pierwsza grupa przedstawień, „klasyczna”, to ta, gdzie na jednym kafle widoczne są postaci trzech monarchów. Tego typu kompozycja zawiera wizerunek Panny Marii trzymającej na kolanach Dzieciątka oraz trzech mędrców. Do kafla drugiej grupy można zaliczyć te, na których królowie przedstawiani są głównie jako jeźdźcy. Są to kompozycje dwu- lub trzyczęściowe. W zamierzeniu na taką kompozycję składały się w pierwszym przypadku dwa kafle – z przedstawieniem dwóch króli oraz z przedstawieniem Matki z Dzieciątkiem i jednym królem. W drugim

¹⁴ *Ibidem*, s. 37.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ O. Ławrynowicz, P. A. Nowakowski, *Średniowieczne kafle jako źródło poznania uzbrojenia*, „Arma et Medium Aevum” 2009, t. 1, s. 119.

przypadku kompozycja składała się z trzech kafli. W tym trzyczęściowym wariacie każdy król był przedstawiony na osobnym kafle¹⁷.

Innym rodzajem motywu, zawierającego wizerunki mędrców, jest motyw oddania pokłonu Jezusowi. Elementem charakterystycznym tych kompozycji jest m.in. gwiazda betlejemską, na którą wskazuje zawsze Melchior. Wyobrażenia „pokłonu Trzech Króli” przedstawiają także postać Dzieciątka, które trzyma Maryja oraz podarunki dla Nowonarodzonego. Te dary mają wymowę symboliczną. Złoto, które wręcza Kacper jest wyrazem królewskiej dostojności, kadzidło Melchiora to symbol boskości, natomiast ostatni podarunek, mirra to oznaka cierpienia i męki¹⁸. Podążając tym tropem, można twierdzić, że Mędrcy, poprzez złożenie darów, chcieli obwieścić światu prawdę o Jezusie – obwołując go Królem i Bogiem oraz zapowiadając jego mękę. Taka interpretacja symboliki przedstawień „pokłonu Trzech Króli” jest przyczynkiem do rozważań na temat programu ikonograficznego pieca kaflowego – jego różnorodności w charakterze i wymowie¹⁹.

Do kafli nawiązujących tematyką do okresu bożonarodzeniowego można zaliczyć także zabytki, na których odnajdujemy wizerunki aniołów. Przedstawienia tych pozaziemskich istot widnieją najczęściej na kaflach z tzw. „aniołem-tarczownikiem”. Tego typu obiekty nawiązują jednak do omawianej tematyki tylko pośrednio. Poza scenami Zwiastowania, o których już wspomniano, wizerunki aniołów nie były umieszczane w centralnym punkcie kompozycji. Zazwyczaj przedstawienia tych nadprzyrodzonych istot to jedynie elementy wypełniające przestrzeń większego obrazu bożonarodzeniowego. Wyobrażenia aniołów opierają się na tradycyjnych formach, znanych w sztuce już od IV w.²⁰ Anioły mają postać ludzką. Spośród pozostałych postaci, przedstawionych na kaflach, wyróżniają je jedynie skrzydła.

Kolejnym motywem ikonograficznym związanym z tematyką bożonarodzeniową jest przedstawienie Dzieciątka Jezus trzymającego krzyż. Wyobrażenie to jest niezwykle ciekawe ze względu na swą symbolikę. W tym kontekście nowonarodzony Chrystus to symbol początku, wcielenia, a krzyż – to oznaka śmierci. Zestawienie motywów Narodzenia i Ukrzyżowania to ideowa klamra spinająca zbawczą misję Jezusa. Inspiracją tak ciekawego zdobienia przedstawionego na kafle była rycina. Badania nad ustaleniem

¹⁷ Č. Pavlík, M. Vitanovský, *Encyklopedie kachlů...*, s. 38.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ P. Freus, *Boże Narodzenie...*

wzornika tego motywu dowiodły, że szablonem był druk z życzeniami noworocznymi, pochodzący z lat 1490–1500²¹.

Ostatnim motywem, nawiązującym pośrednio do tematyki bożonarodzeniowej, jest przedstawienie św. Anny Samotrzeciej. Motyw ten to wyobrażenie siedzącej na ławie świętej, której towarzyszy córka – Maryja oraz Dzieciątko Jezus. Taka kompozycja zdobiła piec kaflowy w zamku w Inowłodzu w XVI w. Podczas badań wykopaliskowych na terenie tego obiektu odkryto 12 takich kafli²².

Zabytki te poddano szczegółowej analizie. Kafle z wizerunkiem św. Anny były pokryte różnobarwną polewą – zieloną, oliwkowozieloną, jasnobrązową oraz brązowo-czerwoną. Dzięki dalszym badaniom, polegającym m.in. na ustaleniu podobieństwa kafli w cechach technologiczno-technicznych, zrekonstruowano bryłę pieca. Zestawiono w jednym rzędzie kafle o tym samym motywie, pokryte tym samym rodzajem polewy²³. Zaproponowano także odmienną próbę rekonstrukcji pieca.

Archeolodzy badający zamek w Chudowie, rekonstruując piec kaflowy, zestawili w jednym rzędzie kafle o różnej tematyce i o różnym kolorze szkliwa²⁴. W ten sposób należałoby również rekonstruować piece, zawierające motywy bożonarodzeniowe. W piecu pierwszym z Jankowa Dolnego, datowanym na drugą ćwierć XV w., obok przedstawienia ze sceną Zwiastowania czy pokłonu Trzech Króli, stawia się kafle z wyobrażeniami o tematyce dworskiej, heraldycznej, mitologicznej, architektonicznej, zoomorficznej oraz geometrycznej (ryc. 3)²⁵.

W trakcie badań, mających na celu uszeregowanie poszczególnych motywów zdobień i w konsekwencji zrekonstruowanie wyglądu urządzenia grzewczego naukowcy często próbują odnaleźć uniwersalny klucz, który pomagałby przy odtwarzaniu wyglądu pieców kaflowych. Jeden z takich wzorców przedstawił Tomasz Janiak²⁶. Według niego, zróżnicowane motywy można uporządkować na zasadzie przeciwieństwa, zestawiając kafle o tematyce religijnej w górnej partii pieca, a te dotyczące sfery ziemskiej – w niższej

²¹ T. Janiak, *Kafle gotyckie...*, s. 32.

²² I. Motylewska, *Renesansowe kafle z zamku w Inowłodzu*, Łódź 2008, s. 29.

²³ *Ibidem*, tabl. XLVI.

²⁴ P. Nocuń, *Późnogotycki piec kaflowy z zamku w Chudowie koło Gliwic. Idea odtworzenia zabytku na podstawie pozyskanego materiału archeologicznego*, „Alma Mater” 2008, nr 99, s. 125.

²⁵ M. Dąbrowska, *Piec jako nośnik idei?*, „Archaeologia Historica Polona” 2013, t. 21, s. 211–212.

²⁶ T. Janiak, *Kafle gotyckie...*, s. 29.

jego części. Wydaje się, że takie rozwiązanie można uznać za uniwersalne jedynie w niektórych przypadkach. Należy zwrócić uwagę na to, że warsztaty kaflarskie w poszczególnych okresach tworzyły odmienne pod względem stylistycznym kafle. Zapewne również w różnych warsztatach, w różnych czasach, kształtowano w odmienny sposób programy ikonograficzne pieców kaflowych²⁷.

Chociaż problem rekonstrukcji tych szczególnych urządzeń grzewczych zostaje nie do końca rozwiązany, podsumowanie powyższych rozważań daje nam co najmniej częściowe wyobrażenie wyglądu pieca. Jak wykazują analizy, kafle zdobione motywami związanymi z tematyką Bożego Narodzenia są zabytkami niezwykle ciekawymi. Na terenie Polski przykłady tego typu ornamentu odkryto m.in. podczas badań w Jankowie Dolnym, Jarocinie, Gnieźnie, Malborku, Stargardzie oraz w Inowłodzu. Zabytki te datowane na okres od XIV do XVI w. są wyrazem estetyki tamtych czasów.

Bibliografia

- Apokryfy Nowego Testamentu*, Kraków 2003.
- Apokryfy Nowego Testamentu*, tłum. K. Obrycki, red. M. Starowieyski, PsMt 14,1.
- Biblia Tysiąclecia*, Poznań–Warszawa 1990.
- DĄBROWSKA M., *Piec jako nośnik idei?*, „Archaeologia Historica Polona” 2013, t. 21, s. 209–238.
- FREUS P., *Boże Narodzenie w sztuce*, <http://culture.pl/pl/artykul/boze-narodzenie-w-sztuce> [dostęp: 22.11.2014].
- HENKEL M., *Der Kachelofen – Ein Gegenstand der Wohnkultur In Wandel. Eine volkskundlich-archaeologische Studie auf der Basis der Hildesheimer Quellen*, Göttingen 1999.
- JANIAK T., *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003.
- Kafle i piece kaflowe w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, red. B. Bospieszna, Malbork 2013.
- ŁAWRYNOWICZ O., NOWAKOWSKI P. A., *Średniowieczne kafle jako źródło poznania uzbrojenia*, „Arma et Medium Aevum” 2009, t. 1, s. 116–140.
- MAJEWSKI M., *Kafle z XVI–XVII wieku z badań na Starym Mieście w Stargardzie (2001–2004). Tematyka wyobrażeń – wzory graficzne – kierunki importu*,

²⁷ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII w.*, Wrocław 1987, s. 80–81.

Jadwiga Olbrot

[w:] *XV Sesja Pomoroznawcza. Materiały z konferencji, 30 listopada – 2 grudnia 2005*, red. G. Nawrońska, Elbląg 2007.

MOTYLEWSKA I., *Renesansowe kafle z zamku w Inowłodzu*, Łódź 2008.

NOCUŃ P., *Późnogotycki piec kaflowy z zamku w Chudowie koło Gliwic. Idea odtworzenia zabytku na podstawie pozyskanego materiału archeologicznego*, „Alma Mater” 2008, nr 99, s. 122–126.

PAVLÍK Č., Vitanovský M., *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004.

TYMONOVÁ M., *Gotické a renesanční kachle ze slezských hradů*, Praha 2011.

Aneks

Ryc. 1. Kafel z przedstawieniem sceny Zwiastowania z zamku krzyżackiego w Malborku.
Źródło: *Kafle i piece kaflowe...*, s. 202

Ryc. 2. Kafel z przedstawieniem Króla Baltazara z zamku Točník.
Źródło: O. Ławrynowicz, P. A. Nowakowski, *Średniowieczne kafle...*, s. 128

Motyw	Przedstawienie
Religijny	alegoria grzechu pierworodnego, Zwiastowanie, pokłon Trzech Króli, Matka Boska pod krzyżem, św. Jerzy, św. Marcin, pelikan karmiący pisklęta, anioł
Rycerski/dworski	dworzanin i dwórka, zaślubiny, woźnica, muzykanci
Heraldyczny	herby: państwowe, ziemskie, rycerskie, dostojników kościelnych
Architektoniczny	maswerk okienny, budowle np. kościoł, witraż
Mityczny/fantastyczny	syreny, hybrydy z głową ptaka
Zoomorficzny	lwy
Geometryczny	plecionka

Ryc. 3. Zestawienie motywów przedstawionych na piecu kaflowym I. z Jankowa Dolnego koło Gniezna.
Źródło: T. Janiak, *Kafle gotyckie...*, s. 35–100